

1812 ԹՎԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆԸ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՓԱՍՏԱԹՎԹԵՐ

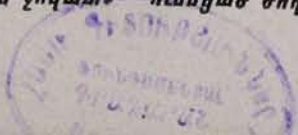
այ ժողովրդի մասնակցութիւնը 1812 թվի Հայրենական առաջին պատերազմին մեր պատմագրութեան կողմից գրեթե ուսումնասիրված չէ։ Մեր պատմագրութեան մեջ տակաւին բացակայում են այդ ժամանակաշրջանում պարսկա-տաճկական բռնակալ յծի տակ հեծող, ազատատենչ հայ ժողովրդի բռնած դիրքին վերաբերող ուսումնասիրութիւնները։ Անտարակույս, հայ ժողովուրդը, որ դարեր ի վեր բարեկամական սերտ կապեր էր ստեղծել ռուս մեծ ու ազնիւ ժողովրդի հետ, իր ազատագրութիւնը նրանից ակնկալելով, չէր կարող անտարբեր գլուխը վեր համաշխարհային պատմական խոշոր նշանակութիւն ունեցող մի այնպիսի դեպքի հանդեպ, ինչպիսին էր աշխարհակալ Նապոլեոնի արշավանքը Ռուսաստանի վրա։ Հայ ժողովուրդը չէր կարող սառնասիրտ կերպով դիտել կյանքի ու մահվան այն մեծ գոտեմարտը, որ ռուս ազատասեր ու արիասիրտ ժողովուրդը միում էր իր երկիրը ներխուժած և հոխորտանքի մոլուցքով բռնված թշնամու դեմ։ Հրդեհի բացերով բռնված Մոսկվայի մատուցներում վճռվում էր ոչ միայն Ռուսաստանի բախտը, ռուս ժողովրդի անկախութեան, ինքնուրունութեան խնդիրը, այլ և բազմաթիւ երկրների ու ժողովուրդների ազատութեան ու փրկութեան խնդիրը։ Ռուսաստանին էր վիճակված Նապոլեոնի աշխարհակալական ձգտումները սանձահարելը։ Եւ պիտի ասել Ռուսաստանը պատվով կատարեց ու ամարտեց այդ մեծ գործը։ Օտար զավթիչների դեմ մղվող պատերազմը համաժողովրդական լայն բնույթ էր ընդունել։ Ռուս հերոս ժողովուրդը եղանակով գինված պայքարի էր ելել հանուն հայրենիքի պաշտպանութեան. պարտիզանական ջոկատ-

ները հանգիստ ու դադար չէին տալիս թշնամու կանոնաւոր զորքերին և իրենց խիզախ հարձակումներով ուժասպառ էին անում նրանց։

1812 թվի պատմական այդ օրերին աշխարհը իր հայացքը բեռնել էր Ռուսաստանում ծավալվող դեպքերին։ Հայ ժողովուրդը և իր սիրաշոգով հայացքը ուղղել էր մեծ Ռուսաստանին, որի հաղթանակը իր համար կենսական կարևոր նշանակութիւն ունէր։ Սուլթանական Թուրքիայի և շահական Պարսկաստանի ծանր լծի տակ տառապող հայ ժողովուրդը վաղուց ի վեր սպասում էր իր ազատագրութեանը, որին հասնելու համար նա իր հույսը դրել էր միայն ու միայն մեծ Ռուսաստանի վրա, նրանից ակնկալելով իր դարավոր իղձերի ու բաղձանքների իրականացումը։

Ցանկանալով որոշ չափով օգնած լինել հայ ժողովրդի պատմութեամբ զբաղվողներին, տպագրութեան ենք հանձնում ՀՍՍՌ Պետական կենտրոնական արխիւում մեր կողմից հայտաբերված մի քանի փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում են հայ ժողովրդի մասնակցութեանը 1812 թվի Հայրենական առաջին պատերազմին և այդ պատերազմի հանդեպ ցուցաբերած նրա պարբերմունքին։ Սակայն, նախքան այդ փաստաթղթերին անցնելը, մենք ցանկանում ենք մի փոքր շնորհ կատարել մեր նյութից ու ծանոթանալ մի քանի պատմական իրողութիւնների վրա, որոնք նախապատրաստել էին հայ ժողովրդի մասնակցութիւնը 1812 թվի Հայրենական պատերազմին։

Որ հայ ժողովուրդը իր քաղաքական իրաւունքների իրականացումը կապում էր մեծ Ռուսաստանի հետ, այդ մասին են վկայում դեռևս 1699 թվին Անգեղակոթում տեղի ունեցած ժողովի որոշումները, ապա Իսրա-

յիւ Օրիի, Ղարաբաղի մելիքների և Գանձա-
սարի Աղուանից կաթողիկոսի խնդրագրերն
ու վարած բանակցութիւնները ռուսաց ար-
քունիքի հետ: Ռուսաց կայսր Պետրոս Մեծը
դեռևս 1724 թվի նոյեմբեր 10-ին հրապա-

րակած իր հրովարտական ստանձնել էր հայ
ժողովրդի հովանավորութիւնը: Ահա այդ
հրովարտակի հայերեն թարգմանութիւնը,
որը պահպանւում է ՀՍՍՌ Պետական կենտրո-
նական արխիւում:—

Աստուծոյ ողորմութեամբն

Մեք Պետրոս Առաջին, կայսր և ինքնակալ ամենայն Ռուսաց

և այլն, և այլն, և այլն:

Պատուականագոյն Պատրիարքին Եսա-
յիայ, և պատուելի իւզբաշոց Աւանին և Միր-
զին և այլ ամինայն պատուելի իւզբաշոց և
կառավարչացն, և ամենայն պատուելի
հայոց ժողովուրդեանն, Մեր կայսերական
ողորմութիւնն ու շնորհատրութիւնը:

Յայտնեմք ի ձեռն այսու մերով ողորմու-
թեան գրովս, որ մեք ի ձեռն ի ձէնջ առաքե-
ցելոյ Անտոն քահանային և քէմխայ Զաւա-
պուն, ամենախոնարհ մատուցմունքն ընկա-
լաք, որովք և գրովանդակապէսն պատ-
մեցեալ իղեն զխնդիրն Ձեր, որ մեք զՁեզ
հանդիման ազգաւ Ձերով ի ներքոյ մերոյ բարձ-
րագոյն կայսերականի խնամոցն ընկալնու-
ցումք և վասն բնակութեան և արձակ ապա-
հով կենցաղավարութիւն Ձերոյ, մեր նոր
ստացեալ պարսից յերկրի տեղեացն, որք են
շուրջ ընդ Կասպիական ծովուն, զպատշա-
ճաւոր տեղս աւալն հրամայեցաք, յորում և
դուք հանգիստ կենցաղավարեցէք, և զքրիս-
տոնէական հաւատն Ձեր, առանց արգելման
ըստ Ձերոյ օրէնի պաշտել կարողանայցէք,
զի մեք զպատուական ժողովուրդն հայոց
ի ներքոյ յատուկ ողորմութեան մերոյ ունիմք

Գրեցաւ ի Սանկթ-Պետերբուրգ

ի նոյեմբերի 10, 1724 թուին^{*)}

Բացի այս հրովարտակից, Պետրոս Մեծը
իր մահվան պահին անգամ չի մոռացել իր
հոգատարութիւնը հայերի նկատմամբ. նրա
կտակի 15-րդ կետում հայերի մասին աս-
ված է. —

«ԺՆ. Աշխատել միշտ ի Հայաստանէ գաղ-
թիլ զհայ ժողովուրդն ի Ռուսաստան, զի
նոքա են քաջ վաճառական և օգտաւետ
տէրութեանս:»^{**)}

Պետրոս Մեծից հետո հայ-ռուսական հա-
րաբերութիւնների համար նոր փուլ է ըսկա-
վում Եկատերինա Բ կայսրուհու օրոք: 1761
թվին Ռուսաստան է գալիս Հովսեփ Էմինը և
բանակցում ռուսաց արքունիքի հետ: 1766

թվին Սիմեոն Կաթողիկոսը հատուկ պատ-
վիրակութիւն է ուղարկում Եկատերինա
կայսրուհու մոտ: 1768 թվի հունիս 30 թվա-
կիր հրովարտակում Եկատերինա Բ կայս-
րուհին հետևյալն է գրում Սիմեոն Կաթողի-
կոսին:

«... Արդ որպէս յառաջ քան զայս բարձ-
րագոյն նախնիքն մեր և յաւիտենական փա-
ռացն արժանաւորք՝ մեծն Պետրոս կայսր և
կայսերուհի Եկատերինէ Ալեքսանդրեան յօժա-
րեցան պահել զպատուելի ազգն Հայոց վասն
Քրիստոնէութեան առանձին շնորհօք Կայսե-
րական ողորմութեան իրեանց (զոր ցուցա-
նին և թուղթն առաքեցեալք ի նոցունց
յամի Տեառն 1724 և 1726. առ Պատրիարքն
այնր ժամանակաց՝ Եսայի և Ներսէս, և առ
հարիւրապետս և առ տանուտեալս և առ ա-

^{*)} ՀՍՍՌ Պետական կենտրոնական արխիւ. ֆոնդ
№ 56, Եկեղեցական բաժին, գործ № 114, էջ 74

^{**)} Նույն տեղ, ֆոնդ № 57, գործ № 157, էջ 116:

մենայն պատուելի Հայկազուն)։ Նույնպես և մեր ընթացիկ զհետ լիշատակեալ բարձրագոյն նախնւոց մերոյ հաստատապէս շնորհեցաք որպէս գերապատիւ Սիմէօն հաստատուն պատրիարքին, այնպէս և յաջորդելոցն յետ նորա յաթոռ Պատրիարքութեան, և հարկըրապետաց և աշխուտեղանց և ամենայն պատուելի Հայկազանց՝ պահել ընդ խնամքով շնորհաց մերոյս Կայսերական ողորմութեան, որպէսզի և ազգ Հայկազանց, բնականաբար յերկրի Ռուսաց Կայսերութեան մերոյ, կալցին զդաւանութիւն իրենանց հոգեւորական կանոնօք և եկեղեցական կարգօք ընդ կարգաւորութեան նորա (այսինքն պատրիարքի)»^{*)}։

Շարունակելով իր բանակցութիւնները Ռուսաց արքունիքի հետ, Սիմէոն կաթողիկոսը 1778 թվի մայիսի 14-ին մի կոնգակ էլ հղում է Մոսկվայի Պատուոն արքեպիսկոպոսին, աղբրելով մոռացութեան չմատնել քրիստոնյա մի ժողովրդի, որը շրջապատված է մարդակերպ պատառոտող գայլերով և կրում է անասնի զրկանքներ։

Այդ կոնգակում նա գրում է. —

«...Տաճար Սրբոյն էջմիածնի պարտաւորի աղօթել առ Աստուած զառողջութենէ և զբարեկենդանութենէ Աստուածապահ գլխոյ սիրելիագոյն մօրն և գորովագութ հաժանաւորի օգոստափառ կայսերութեոյ ամենաողորմած թագունոյ Յկայսերինա Ալեքսէինային, նոյպէս և ամենասիրելի որդւոյ նորա, սրբոյ խաչի օգնականութեամբ ծաղկազարդելոյն անդին ժառանգի Պապի Պետրովիչի և բարեօրհնեալ զուգակցի նորա բարեպաշտ թագունոյն և մեծ իշխանութեոյ Մարիա Յեօգորովնային, այլ և բարեպաշտ և մեծ իշխան Ալեքսանդր Պաւլովիչին և ամենայն զօրաց և զօրականաց նորա, զԱստուածահաստատ թագաւորութենէն, զաթոռոյ և զՍրբունական ժառանգութենէն։ Թագաւորն թագաւորաց Քրիստոս պահեսցէ զնա ի բազում ամս ընդ սիրագոյն որդւոյ նորա և ժառանգի փառաւոր յաղթաբեր ի վերայ ամենայն թշնամեաց նոցա ի փառս և ի պատիւ անուան սրբոյ խաչի Փրկչին մերոյ, ի հաստատութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ նորա և ի փառս ամենայն հաւատացելոց ի նա և մանաւանդ մեր հարստահարելոցս։ Այսու աղագաւ խնդրեմ ի բարեծնունդ սիրոյ ձերմէ, զի Աստուածապակ և մեծ Կայսերութիւն ևս առատութեամբ և ողորմութեամբ առ մեզ, առ սուրբ

Աթոռս և համայն եկեղեցիս մեր գերազանց ողորմութեամբ, բարեհաճութեամբ և յուսադրանօք կոչելով ի բարձրագոյն իւր հովանաւորութիւն, և ընկալեալ իբրեւ զիրս հաճեցի պարգեւել զողորմածագոյն իւր հրովարտակ. զնոյն և զուր, բարեծնունդ եղբայր մեր, մի՛ արհամարհեցիք գործել, իսկ զմեզ զանկար և շատք վհատեցեալ եղբայր ձեր մի՛ տաջիք մոռացման, այլ երբեմն ախորժագոյն գրով ձերով մի՛ անտես առնէք միսիրարել զմեզ իբրեւ զայնպիսի՝ որ ի միջի մարդակերպ գայլոց պատառոտաց գտանին յանդադար ծաղրածութեան և յայլ բազում նեղութիւնս»^{*)}։

Մոսկվայի Պատուոն արքեպիսկոպոսը 1779 թվի ապրիլի 10-ին, ի պատասխան Սիմէոն կաթողիկոսի կոնգակի, հետեւյալն է գրում. — «...Ուրեմն որքան ևս առաւել ընդ անձն ձեր՝ պատուեալն հովութեամբ. եկեղեցւոյ Քրիստոսի, և ևս ազգ Հայոց՝ որ բաց ի պատուոյ քրիստոնէականութեան, փառօք քաջութեան, և բարի կառավարութեան ի նախկին ժամանակս բարգաւաճեալն էր. վասն զի չէ ինձ անյայտ, թէ քանի հոշակեալք են ի պատմութեան անուանք Հայկայ, Տիգրաւայ, Արշակայ և Տրդատայ, յոռոց հիմնադրել և և փառաւորեցաւ աշխարհ Հայաստանի։ Որքան առաւել մտախոհ լինիմ զայնոցիկ ծաղկեալ ժամանակացն Հայաստանի, այնքան առաւել զայժմեան ծառայեցուցեալն ի բարբարոսաց զրուքնէ նորա կարեկցութեամբ հարուածիմ, իրաւունք հետեւ անքննիմ են, և ամենայն գործք նորա արդարբ. բայց զի ընդ արդարութեան և բարութիւն նորա անբաժան է, ուրեմն ես ի սրտէ և իբրեւ քրիստոնեայ ցանկամ և աղօթեմ առ բարեգիւրծն Աստուած, զի թեթեւացուցէ և ի սպառ եղծցէ զծանրացեալ ի վերայ ձեր լուծ բռնութեան, և ազգին Հայոց դարձուցէ զնախկին փառս իւր, զվշտացեալն քրիստոնէականութիւն ուրախացուցէ ազատութեամբ»^{**)}։

Ղուկաս կաթողիկոսի օրոք հայ-ռուսական հարաբերութիւնները նոր հունի մեջ մտան։ Ռուսաստանի թեմի հայոց առաջնորդ Հովսէփ արքեպիսկոպոս Երկաշնաբաղով — Արղուսյանը մտերիմ կապեր ստեղծելով ռուսաց

^{*)} Մսեր Մազիստրոս Մսերեանց, Պատմութիւն կաթողիկոսաց էջմիածնի, 1876 թ. Մոսկուա, էջ 161—162.

^{*)} Մսեր Մազիստրոս Մսերեանց, Պատմութիւն կաթողիկոսաց. էջմիածնի, 1876 թ. Մոսկուա, էջ 157—158.

^{**)} Նույնը, էջ 159—160.

արքունիքի հետ, եռանդուն կերպով աշխատում էր իրականացնել հայ ժողովրդի բաղձանքը — ուսանելի օժանդակությամբ Հայաստանը ազատագրել պարսկական ու թրքական ծանր լծի տակից: Հայաստանի զանազան վայրերից, հայ ազատագրական շարժման նվիրված անձիք բազմաթիվ դիմումներ էին ուղղում Արդուսյանին, խնդրելով նրան արագացնել այդ հրատապ հարցի լուծումը ուսաց արքունիքում:

1777 թվին աբքալիսկոպոս Արդուսյանը կազմում է 18 հոդվածից բաղկացած մի դաշնագիր, որը հետագայում խմբագրվում ու լրացվում է իշխան Պոտյոմկինի և Եկատերինա Բ կայսրուհու կողմից: Այս դաշնագրում նախատեսվում էր հայկական պետականության վերականգնումը (որպես գահակալ նկատի էր առնվում իշխան Պոտյոմկինը), նշված էր թագավորանիստ քաղաքը, Հայաստանում պահվելիք ռուսական զորքերի քանակը, նրանց Հայաստանում մնալու ժամկետը, հայկական բանակի կազմակերպման, վարժեցման ու պահպանման խնդիրները և այլն: Ստորև բերում ենք այդ դաշնագրից երեք հոդված, որոնք փայլուն օրինակ են հանդիսանում հայ-ռուսական մեծ ու վաղեմի բարեկամության:

Ը

Տունն Հայոց ծանիցէ՛ զկայսերութիւն Ռուսաց զիւր ազատիչ ի գերութենէ՛, կալով մնասցէ՛ բարեկամ ընդ բարեկամս և թշնամի ընդ թշնամիս կայսեր, և կայսրն սիրեսցէ՛ զբարեկամս և ատեսցէ՛ զթշնամիս Հայոց:

Ժ

Ամենայն ոք, թէ կարգաւոր և թէ զինւոր, որ ընդ հովանաւորութեամբ կայսերն է, պատուեսցի ի Հայոց ազգէն, սոյնպէս և կարգաւորս և զինւորս Հայոց պատուեսցեն Ռուսք, որպէս զազս իւրեանց առանց խրտութեան:

ԺԱ

Զկերպ Աստուածապաշտութեան Ռուսաց պատուեսցին Հայք, պաշտելով յեկեղեցւոյ իւրեանց ըստ ծիսի և կրօնի Հայաստանեայց — նմանապէս արասցեն և Ռուսք:*)

Բազմաթիվ վայրերից դիմումներ էին արվում Ղուկաս կաթողիկոսին, խնդրելով ու հորդորելով վերջինիս՝ հետամուտ լինելու այդ դաշնագրի կենսագործմանը: Հետագա-

յում թե ինչպիսի արգելադրւթ հանգամանքներ Ժազգացրս այդ դաշնագրի կենսագործման դեմ, մեր խնդրի սահմաններից դուրս է, և նրանով զբաղվելը մեզ շատ հեռու կտաներ:

Էջմիածնի կաթողիկոսների վարած քաղաքականությունը հանդիպ ուսանելի պատճառ է հանդիսանում, որպեսզի պարսիկները էլ ավելի խտացնեն իրենց բռնությունները հայօրի և մասնավորապես էջմիածնի նկատմամբ: Կ. Պոլսի հայ ամիրաներին, իշխաններին ու ժողովրդին 1798 թվին ուղղված մի գրության մեջ հիշատակվում է, որ, չնայած պարսից խաների հանդեպ էջմիածնի վարած հեզաբարո քաղաքականության, պարսից բռնավորների ասպատակությունները վերջ ու սահման չունեն. — «Թէ որպէս հեզաբարոյ քաղաքականութեամբ վարելով ընդ բարբարոսաբանութիւն բռնակալ խաներացն պարսից... Եվ յարուցմունք պարսից բռնակալաց անդադար ալեծփեն զըրջապատս Արարատեան գաւառին...»):

Այնուհետև իրար են հաջորդում ուսապարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմները, որոնց հետևանքով էլ ավելի վատթարանում է հայ ժողովրդի, առանց այն էլ անմխիթար, վիճակը: Այս մասին Եփրեմ կաթողիկոսի մի կոնդակում, ուղղված Հնդկաստանի վիճակի նվիրակ Փիլիպոս արքեպիսկոպոսին, կարդոք ենք. — «Յաւուր նեղութեան փորձի, քանզի յայս կողմանցս յաշխարհաց թէ օսմանեան տէրութեան և թէ ի պարսից եղեալ ժողովուրդն մեր օրհնեալք՝ թէ ի կողմանէ պատերազմաց, թէ ի յանտանելի ժամտամահէն և թէ ի սղութենէ կերելեաց՝ յոյժ նեղութեան միջի կան խղճալիքն. վասն որոյ ի նոցունց շղտանեմք յօգնութիւն, բաց միայն նախ յԱստուած ունիմք յոյս՝ և ապա յայդ կողմի օրհնեալ ժողովրդացն (եթէ և դոքա իցեն ի յաջողութեան շնորհիւ Տեառն) և կամ ի պատրաստի եղեալ դրամացն ակնկալութիւն մերէ»):**

Այսպես էր դրությունը Հայաստանում, երբ Ռուսաստանի քաղաքական հորիզոնի վրա նոր ամպեր էին կուտակվում. Նապոլեոնը նախապատրաստվում էր արշավելու Ռուսաստանի վրա: Հայ ժողովուրդը, շնալած իր ծանր վիճակին, ուշի ուշով հետևում

*) ՀՄՍՌ Պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ № 57, գործ № 9, էջ 17—21.

*) ՀՄՍՌ Պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ № 57, գործ № 8, էջ 2:

**) ՀՄՍՌ Պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ № 57, գործ № 26, էջ 6:

էր հեռավոր հորիզոնների տակ արագորեն ծավալվող իրադարձություններին: Հայ ժողովրդի համակրանքը Ռուսաստանի կողմն էր: Ինձ նախքան Նապոլեոնի արշավելը Ռուսաստանի վրա, 1811 թվի ապրիլի 7-ին իզմիրինը ներսես արքեպիսկոպոսին հասցեագրված մի նամակում խոսվում է Նապոլեոնի զորքերի իսպանիայում կատարած վայրագությունների, Ֆրանսիայի առջև խոսարհվող գերմանական թուլամորթի թագավորի և հյուսիսային առյուծի՝ Ռուսաստանի մասին:

«...Նրկու ամաց հետէ սաստիկ մարտ է կալիացոց ընդ տէրութեան Սպանիոյ. անյուսալին Սպանիա օգնականութեամբ կամ միտադրութեամբ արքային ծովու անյաղթելուն Անկլոյի ի դիմի հարեալ բազում արեան ճապաղիք գործեաց. և չարաշար կոտորմամբ ի փախուստ յաճախումն հանապազորդեաց զգօրս Կալիոյ, յամօթ կայսերն Կերմանիոյ, և մինչ ցայսօր յար ի դիմի հարման են պատրաստական բաւական եղև սպանիացոց կարգաւորք և կանայք մարտնչիլ ընդ թշնամիսն սպարապետօք Անկլիոյ. արիական պատերազմողք դեռ ի հեռուստ զննեն. ո՛չ ընթանան յառաջ ունին զանցս իւրեանց ամբապահեալ, գայ հանապազ Կալիայ խուռն բազմութեամբ և դառնայ մնացորդովք խայտառակ, զայս առնէ զէնն վառօթն և կառավարութիւն Անկլիոյ:

Առիւծն հիւսիսային մերձեալ մինչ ի սպառուած վերջին նվորպիոյ դադար առեալ ի ռուսա ճուխ այժմ ի քունէ. թէպէտ սիրտ նորա արթուն»^{*)}:

Դիվանագիտական հարաբերությունները Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի միջև օրեցօր լարված բնույթ էին ընդունում. Անգլիանորդ կայսրը իր քրոջն այցելելու համար նույնիսկ անկարող էր մայրաքաղաքից հեռանալ. «Մենք այստեղ,—ասում է նա,—շարունակ սպասողական վիճակումն ենք. հանգամանքներն այնպես սուր են, ամեն ինչ այնպես լարված է, որ բոլոր առ բոլոր կարող են պատերազմական գործողություններն սկսվել: Ինձ համար անկարելի է հեռանալ իմ վարչության և իմ գործունեության կենտրոնից: Ես պետք է սպասեմ ավելի բարենպաստ մոմենտի և կամ պատերազմը բոլորովին կիսանգարի ինձ»^{**)}:

1812 թվի մայիսի 22-ին Բուխարեստում

հաշտություն է կնքվում Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև՝ Ռուսաստանի համար բավականաչափ նպաստավոր պայմաններով: Ռուսաստանի կողմից հաշտության բանակցությունները վարում էր ականավոր զորավար Կուտուզովը: Այսպիսով դադարում է ռուս-թուրքական վեցամյա պատերազմը և ռուսական Դանուբյան բանակի համար հնարավորություններ են ստեղծվում Հայրենական պատերազմին մասնակցելու համար:

Ռուսաստանն իր ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացրել էր Նապոլեոնի սպառնալիքի դիմաց: Կուտուզովը արշավանքի վրա և բնականաբար չէր կարող առաջվա պես զբաղվել Կովկասյան գործերով: Կովկասի ժամանակավոր կառավարչապետ ֆշանակված Մարքիզ Պաուլիչը չափազանց թույլ մարդ էր և անկարող երկիրը ղեկավարելու. դրա համար էլ Կովկասում Նապոլեոնի գործակալներն ու լրտեսները պարզապես հող էին դառնում՝ կռվական ժողովուրդներին Ռուսաստանի դեմ գրգռելու, ապստամբություններ կազմակերպելու, խռովություններ սերմանելու համար: Նապոլեոնի գործակալները վխտում էին նաև Պարսկաստանում, Թուրքիայում ու բազմաթիվ այլ երկրներում: Սակայն, ի պատիվ հայ ժողովրդի, պիտի ասել, որ նա թե՛ Թուրքիայում, թե՛ Պարսկաստանում և թե՛ մանավանդ Կովկասում անդրդվելի մնաց ռուսների հանդեպ ունեցած իր բարեկամական հարաբերությունների մեջ: Կովկասի հայերը Ռուսաստանի մեծ փորձության տարիներին անդամաճան կերպով շարունակեցին իրենց ընտրած ուղին, նրանք ցուցաբերեցին մեծ անձնագործություն ու հավատարմություն. իրենց կյանքը վտանգի տակ դնելով նրանք մեծամեծ գոհողությունների զնով Կովկասում անհրաժեշտ աջակցություն ու օժանդակություն ցույց տվին ռուսներին:

1812 թվականի Հայրենական պատերազմի օրերին հայ ժողովրդի ցուցաբերած հավատարմության մասին գոյություն ունի Կովկասի նոր կառավարչապետ Ռաիշչևի վկայությունը: Վերջինս իր 1813 թվի մայիսի 13-ին կայսեր յուշարկած գեկուցագրում հետևյալն է գրում այդ մասին. «...Հայոց ազգը, որ Վրաստանի ազգաբնակչության մի նշանավոր մասն է կազմում, ոգևորված ու մենահաւատարմական հպատակութեան գոհությամբ այն բարձր հովանավորութեան և անճառելի ողորմածութեան համար, որ Ձերդ Կայսերական Մեծութիւնից թափում են այս ամբողջ ազգի վրայ, կայ և մնում է օրինակելի ջերմեռանդութեամբ և անվրդով

^{*)} 2000 Պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ № 57, գործ № 22, էջ 6:

^{**)} Ե. Տարև, Նապոլեոնի արշավանքը Ռուսաստան 1812 թվին, 1939 թ. Նրևան, էջ 30:

հաւատարմութեամբ առ կայսրութիւնն Ռուսաց, Այն ժամանակից ի վեր, երբ հաւատաւել է երկրիս մէջ ռուսական կառավարութիւնը, հայոց համայնքը միշտ օրինակելի կերպիւ հաւատարիմ է գտնուել դէպի նրան... Կառավարութիւնը հայերի մէջ միշտ գտել է հաւատարմութիւն, որ ոչինչ հրապուրանքներով խախտուել կարող չէր և տեսել է շարունակ ջերմեռանդ ծառայութիւն Ձերդ Մեծութեան:

Չեմ կարող նմանապէս չզեկուցանել Ձերդ Կայսերական Մեծութեան, որ Թիֆլիզի պատուաւոր քաղաքացիք, որոնք հայք են, երբ անցեալ տարուայ Վրաստանում եղած հացի պակասութեան պատճառաւ դադարած էին Թիֆլիզ հաց բերել և այստեղ գտնուող մեր գորգերին հացի պակասութիւն էր սպառնում, նոքա (Թիֆլիզի հայք) այն ժամանակների հանգամանքների վերաբերմամբ շատ մեծ ծառայութիւն ցոյց տուին, յանձն առնելով հասցնել Թիֆլիզի մթերանոցին մոտ 800 շէթուէրթ (5.600 փութ) հաց, որ և կատարեցին պետական գանձարանի համար շատ ձեռնուտ պայմաններով, և այսպէս ահա մի առ ժամանակ ազատ պահեցին Թիֆլիզում գտնուող գորգերը հացի պակաս

ութիւնից: Բարձրագոյն բարեհաճութեամբ ինձ յանձնարարած բոլոր գործերում ուղեցոյց ունենալով ինձ սրբազան ճշմարտութիւնը, ես հաստատուն պարտք անձինս եմ համարում հասցնել Ձեր բարձրագոյն լսելեաց վրաստանաբնակ հայերի այդպիսի պատուական ջերմեռանդութիւնը, հաւատարմութիւնը և անձնուիրութիւնը առ Ձերդ Մեծութիւն: Հաւատացած լինելով, թէ նոցա որեւէ քաջալիրութիւն ցոյց տալով անելի ևս նշանաւոր օգուտներ պիտի լինի թէ (պետական) ծառայութեան և թէ երկրիս գործերի համար, նաև պիտի կրկնապատկէ նոցա ջերմեռանդութիւնը և նոյնիսկ վրացի ազգերի մէջ էլ մրցումն յառաջացնէ, ես դիմում եմ Ձերդ Կայսերական Մեծութեան սրտի յատուկ ողորմածանիրութեան, ամենահպատակօրէն խնդրելով քախտաւորացնել վրաստանաւորնակ բոլոր հայոցը Ձերդ Մեծութեան բարձրագոյն շնորհակալութեամբ, որ արտաբայտուած լինի յանուն այս համայնքի տուած հրովարտակի մէջ^{*)}:

Աղեքսանդր կայսրը չի հապաղում խնդրված հրովարտակը տալու. ստորեւ բերում ենք այդ հրովարտակը.—

Աստուածային ողորմութեամբ

Մեք Աղեքսանդր Առաջին

Կայսր և ինքնակալ Համայն Ռուսաց

եվ այլն, և այլն, և այլն:

Համօրէն սիրեցեալ և հաւատարիմ հպատակ Մեզ ազգին Հայոց, բնակելոց ի Վրաստան և ամենայն վիճակի անձանց, որք բաղնացուցանեն զայն Մերս Կայսերական ողորմութիւն:

Ճշմարիտ բաւականութեամբ տեսաք Մեք ի յայտարարութենէ գլխաւոր Հրամանատարին Մերոյ որ ի Վրաստան զախորժելին սրտի Մերոյ զնոր վկայութիւն այնոցիկ զգացմանց հաւատարիմ հպատակական գոհունակութեան, որովք բոլոր հասարակութիւնք Հայոց ի Վրաստան բնակելոց միշտ եղեալ են ոգևորեալ առ բարձր հովանաւորութիւն և առ Հայրական հոգատարութիւն Մեր զբարեւաւորենէ նոցին և համօրէն ժողովրդեան այնր կողման: Նոքա ապացուցեալ են զայսուսիկ զգացմունս ի բազմատեսակ փորձա Գնատաւուն հաւատարմութեան յամենայն դիպուածս:

Նոքա հանդիսացուցին զանձինս օրինակելի հաստատութեամբ և անձնընծալութեամբ յայնժամ, երբ թեթեւամտութիւնն և չարակամութիւն ի նոնիր ջանային սասանե-

ցուցանել զհաստատեալն ի մէնջ խաղաղութիւն ի Վրաստան, և ի միջի խռովայոյզ հանգամանաց կացին մնացին հաստատուն և անսասան ի ջերմեռանդութեան իրեանց առ Մեզ և առ գահն Մեր, զոհելով զստացուածս իրեանց և զամենայն միջոցս, նաև իսկ զկեանս իրեանց յօգուտ Մերս ծառայութեան և ի բարօրութիւն հասարակաց: Այս օրինակ ջերմեռանդութիւն բովանդակ Հայազգեաց Վրաստանու և ամենայն վիճակի անձանց սոյն ազգի, ծառայութիւնք և մեծագործութիւնք նոցա դնեն ի վերայ Մեր զախորժելի պարտաւորութիւն վկայել առաջի ընդհանուր տիեզերաց զՄերս առ նոսա արդարացի գոհունակութիւն և բարեհաճութիւն: Պահեսցի այս վկայութիւն ի պատիւ և ի փառս նոցա ի յիշատակն սերնդոց:

Մնամք առ նոսա ամենեկին Մերս Կայսերական ողորմութեամբ բարեհաճ:

^{*)} Ա. Երեցեանց, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի Հայք XIX դարում, Ա մասն, 1894 թ. Թիֆլիզ, էջ 63—65:

Տուալ ի գլխավոր բանակի Մերում ի քաղաքն Տեպլից, որ ի Բոհեմիայ, ի 15 սեպ-

տեմբերի յամի ի Մենդենէ Քրիստոսի 1813, և Մերա թագաւորութեան ի տասն և երեք:

Ի բնագրին իսկական ձեռամբ Նորին Կայսերական Մեծութեան ստորագրեալ է՝
ԱՂԱՔՍԱՆԻՐ
Վալերացեալ է քաղաւորական կանց լեւ գրաֆ Ռումեանցն*)

1812 թվի հունիսի 24-ի գիշերը Նապոլեոնը հրաման արձակեց իր բանակներին, անցնելու Նեման գետը: Այսպէս սկսվեց Հայրենական առաջին պատերազմը:

16 ալյացեղ ժողովուրդներ, որոնք տառապում էին Նապոլեոնի երկաթե կրնկի տակ, պատերազմի նետվեցին Ռուսաստանի դեմ: Նապոլեոնը հուշս ուներ շատ կարճ ժամանակամիջոցում ավարտել Ռուսաստանի նրվաճումը: Սակայն, նա չարաշար սխալվեց իր խելահեղ հաշիվներում: Անձայրածիր Ռուսաստանի ժողովուրդը հանուն հայրենիքի պաշտպանության ոտքի ելավ հայրենիքի սրբազան հողը օտարերկրյա զավթիչներից իր կրծքով պաշտպանելու համար:

Հայրենական առաջին պատերազմի օրերին, ինչպես հայտնի է, հայ ժողովուրդը բնակվում էր երեք պետությունների սահմաններում: հայ ժողովրդի գերակշռող մեծամասնությունը գտնվելով պարսկա-թուրքական դաժան լծի տակ, հնարավորություններ բացահայտ կերպով եղբայրական օգնություն ձեռք մեկնելու իր հյուսիսային մեծ բարեկամին՝ ռուս ժողովրդին: Վաղուց Ռուսաստանը ներգաղթած ու այնտեղ պատսպարան գտած հայերը ռուս բարեկամ ժողովրդի հետ միասին մասնակցեցին պատերազմին: Ինչպես տեսանք վերը բերած փաստաթղթերից, ռուսների ձեռքով տակավին դեռ նոր ազատագրված Կովկասի հայք ևս իրենց օժանդակությունը ցույց տվին:

Հայ ժողովրդի քաջարի ուղիներն իրենց ռուս եղբայրների հետ կողք կողքի Հայրենական պատերազմի ռազմաճակատներում կռվեցին Ռուսաստանը ներխուժած օտարերկրյա զավթիչների դեմ: Այդ պատերազմին մասնակից մի շարք հայ մարտիկներ տաղանդավոր զորավարների անուն վաստակեցին, անմահ փառապատկ հյուանդով թե իրենց և թե հայ ժողովրդի համար: Հետնորդ սերունդները երախտագիտությամբ ու հպարտության մի առանձին զգացմունքով են միշտ հիշում պատմության ոսկե էջերում առհասարակ զորաժամ նրանց անմահ անունները, որպես հայ—ռուսական բարեկամության խիղախ մարտիկներ: Հիշենք դրանցից մի քանիսն իր անունները— Դարաբաղի սիգա-

պանծ լեռների զավակ գեներալ Մաղաթովը, որը ռուսական երրորդ բանակի առաջապահ զորամասերի հրամանատար էր և մարտեր էր վարում Նապոլեոնի զորքերի դեմ Լուցկ ու Բրեստ քաղաքների շրջաններում: Պատերազմի ընթացքում բարձր հրամանատարության կարգադրությամբ Մաղաթովի զորամասերը թշնամու խորը թիկունքում պարտիզանական կռիվներ մղելու և թիկունքը կազմալուծելու համար փոխադրվում են Վարշավայի շրջանը: Մաղաթովի զորամասերը փախչում կերպով կատարելով բարձր հրամանատարության այդ առաջադրանքը 1812—1813 թ. թ. ձմռանը ծանր կորուստներ են պատճառում թշնամու նահանջող, ջախջախված բանակների մնացորդներին: 1813 թվի հոկտեմբերին Մաղաթովը մասնակցում է Լյապցիգի հռչակավոր ճակատամարտին և վիրավորվելով, մինչև մարտի վերջը չի թողնում դաշմի դաշտը: Իսկ 1814 թվին ռուսական հաղթական բանակի հետ միասին Մաղաթովը մտնում է Փարիզ:

Գեներալ Դավիթ Դելյանովը մասնակցել է Հայրենական պատերազմի ընթացքում մղված գրեթե բոլոր ճակատամարտերին, որոնց թվում Բորոդինոյի հռչակավոր ճակատամարտին: Նա ևս ռուսական զորքերի հետ մտել է Փարիզ: Սրա եղբայր մայր Դելյանովը նույնպես մասնակցել է Բորոդինոյի ճակատամարտին:

Գեներալ Դավիթ Աբա-Մելիքը, մի շարք ճակատամարտերի մասնակցելով, նույնպես Փարիզ է մտել ռուսական զորամասերի հետ միասին: Իսկ հրետանու գեներալ, Հովհաննես Աբա-Մելիքը մասնակցել է Բորոդինոյի ու Լյապցիգի ճակատամարտերին:

Գեներալ Պավել Մելիքովը մասնակցել է մի շարք ճակատամարտերի, որոնցից մեկում կորցրել է իր աչ ձեռքը:

1812—1814 թ. թ. պատերազմական ամբողջ կամպանիային մասնակցել է մայոր (հետագայում գեներալ) Լազար Հովակիմի Լազարյանը: Խիղախ Տելլան եղբայրներից մեկը մասնակցել է Բորոդինոյի ճակատամարտին, իսկ մյուսը մահ դուրս վիրտերսկի

*) ՉՍՍՌ Պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ № 57, գործ № 139, էջ 71

տակ տեղի ունեցած ճակատամարտում: Բազմաթիվ ճակատամարտերի է մասնակցել փոխգնդապետ Ավետ Խրիստաֆորովի: Թուամնովը, ինչպես նաև ադյուտանտ (հետագայում զեներալ) Բարսեղ Հովակիմի Բեյբուկյանը, Լիյե-գվարդիայի գուսարական գնդի շտաբ-օֆիցեր, 22 տարեկան Հարություն Լազարյանը մասնակցել է քառասուն ճակատամարտի, աչքի ընկել իր խիզախությամբ ու արիաբար զոհվել Լայպցիգի ճակատամարտում:

Հայրենական առաջին պատերազմին մասնակցել են նաև գվարդիական սպաներ Գասպարյան և իգլայրները, գվարդիական ոտամիտորներ Աբա-Մեխիբ և իգլայրները, սպաներ Լախյանը, Հայրապետյանը, Սմբատյանը, մոլդավաճայ զեներալ Միրզոյան Մանուկ պիլը, ոտամիտորներ Գալստյանը, Դեյլանովը և բազմաթիվ այլ սանձինք:

Հայ ժողովրդի մասնակցությունը 1812 թվի առաջին հայրենական պատերազմին պատահական բնույթ չի կրում. հայ մարտիկների հանդես գալը ռուսական բանակի շարքերում ունի իր հնազարդյան պատմությունը. դեռևս 11-րդ դարի կեսերին, 1062 թվին Կիևի ռուսական իշխանության վարած պատերազմական գործողություններին մասնակցում էր հայկական մի զորամաս. 1410 թվականին Գրյունվալդի նշանավոր ճակատամարտին մասնակցեցին հայկական երկու դնդեր, որոնք ռուսական, լեհ-լիտվական և չեխական զորքերի հետ միասին ջախջախիչ հարվածներ հասցրին տևտոն ասպետների ուղաղակային բանակներին: 1720-ական թվականներին Պետրոս Մեծի զորքերի մեջ էր մտնում հայկական մի զորամաս՝ հայազգի զեներալներ Եղիազար Քրիստափորյանի և Հովհաննես Յուզբաշյանի հրամանատարությամբ: Ռուս մեծ զորավար Ա. Վ. Սուվորովի անմիջական ղեկավարությամբ ռուսական զորքերի շարքերում մարտնչում էին խիզախ, բազմաթիվ շքանշաններով պարգևատրված հայ ռազմիկներ Մանյանը, որը Խոմայիլ բերդի գրավման պահին ընկավ հերոսաբար, Լալայանը և Հաստատյանը (հետագայում զեներալ): 1780-ական թվականներին իշխան Պոտյոմկինի գլխավորած բանակում էր աշխատում զեներալ Ա. Լազարյանը: 18-րդ դարի վերջերում ռուսական բանակում նշանավոր դեմքեր էին հանդիսանում Հարություն Արարատյանը, Վահանովը և ուրիշները: 19-րդ դարի սկզբներին ռուսական բանակի շարքերում Հակոբ և Վանի Աթաբեկյանների ղեկավարությամբ հանդես եկան առաջին հայ կամավորական

խմբերը: Պակել կայսեր ժամանակ հայտնի էին ընդհանուր զորապետ Քուզանյանը, Արապետյան երկու եղբայրները, հեծելազորի զորապետ Մանուկհայրյան երկու եղբայրները և այլն: Եվ յայսպիսի շատ օրինակներ կարելի է բերել:*)

1812 թվի հայրենական պատերազմին իրենց մասնակցությունն են բերել նաև Բեսարաբիայի և Մոլդավիայի հայերը. սակայն այս մասին տարաբախտաբար քիչ տեղեկություններ են պահպանվել: Պահպանվել է թեմի առաջնորդ Գրիգոր արքեպիսկոպոսի 1817 թվի հունիս 2 թվականի նամակը՝ ուղղված Եփրեմ կաթողիկոսին: Այս նամակում նա համառոտակի տեղեկություններ է հաղորդում իր թեմի մասին, գլխավորապես կանգ առնելով Բեսարաբիայի նոր կառավարչապետ զեներալ Պահմետովի հայերի նկատմամբ ունեցած սիրալիր վերաբերմունքի վրա: Նամակում հայտնում է, որ Պահմետովը օրենքներ է մշակել Բեսարաբիայում բնակվող ժողովուրդների համար ու օրենսգրքում մեծ գովասանքով է արտահայտվել հայերի մասին. «...Եվ այս առաջնությամբ արարեալ բոլոր ազնուականաց, ընթերցալ գիրքն ահա ի լսելիս ամենեցուն, և մինչ էհառ բանն յաղագս ազգիս Հայոց, այնքան մեծ գովասանութիւն գրեալ էր վասն նոցա, մինչև ամենայն մօլոտօվանք հարկեցան նախանձու մահուան քրտունս երեսաց իջուցանել...»):

Նամակից իմանում ենք, որ զեներալ Պահմետովը մասնակցել է հայրենական պատերազմին և զրկվել իր աջ ոտքից: Չնայած նամակում չի խոսվում թե ի՞նչ առիթով է նա հայերին գովասանել, սակայն հավանական է, որ Պահմետովը ի նկատի առած լինի հայերի մասնակցությունը հայրենական պատերազմին: Գրիգոր արքեպիսկոպոսը խնդրում է կաթողիկոսին Պահմետովի անունով օրհնության ու շնորհակալության կոնդակ հղել. «...Ի ծոնկս անկեալ աղաչեմ զարքազնասրբութիւն տէրութեանդ յատուկ շնորհակալական կոնդակ օրհնութեան առաքել առ սա...»):**

*) Ռուսական բանակում աչքի ընկած հայ զինվորականների մասին տես Մ. Ներսիսյան, «Հայերի մասնակցությունը 1812 թվականի հայրենական պատերազմին», «Սովետական Հայաստան» օրաթերթ, № 6855 և «Բազմադէպ», 1843 թ., թիվ 22, էջ 349:

**) ՀՍՍՌ Պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ № 57, գործ № 45, էջ 81-82:

***) Նույնը:

Սույն նամակում խնդրում է նաև օրհնության ու շնորհավորական կոնդակներ հղել Քիշինևի երկու հայ պետական աստիճանավորների անունով—գրանցից մեկը հայրենական պատերազմի մասնակից փոխգնդապետ Ալվես Խրիստաֆորովիչ Թումանովըն էր, որին ինչպես երևում է ծանոթ պետք է լիներ նաև Եփրեմ կաթողիկոսը՝ Ռուսաստանի թեմի առաջնորդ եղած ժամանակը. «Յուսամ դուք դստ տեսեալ իցէք ի տան հօրեղբորն Պաւել Պետրովիչ Թումանովի ի Գրիգորիտայօլ, ի Պետերբուրգ»^{*)}։ Դրժբախտաբար չի խոսում Թումանովի պատերազմին մասնակցած լինելու մասին, այլ թվում է նրա ստացած մոտ երկու տասնյակ շքանշանները։

Երկրորդը գեներալ Միրզոյան Մանուկ պեյն էր, որը մեծ ծառայություններ էր մատուցել ռուսներին Բուխարեստի հաշտության ժամանակ և հետո էլ ռուսական հպատակություն ընդունելով արժանացել էր գեներալի կոչման ու մեծ պարգևներին։ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը խնդրում է կոնդակ ուղարկել Մանուկ պեյին Վլասն նոր կայսերապարգև ենեռալական աստիճանին, վասն ողջանդամ ընտանիս տեսանելոյ, վասն գիւղորայս առնելոյ ի Պեսարապիոյ և վասն հպատակ լինելոյ ողորմած Կայսերս Ռուսաց»^{**)}։ Նամակում որոշակի չի խոսվում հայրենական պատերազմին Մանուկ պեյի մասնակցելու մասին, սակայն, այն ակնարկից, որ նա ողջանդամ վերադարձել է իր տունը, պիտի ենթադրել, թե Մանուկ պեյը ևս մասնակցել է այդ պատերազմին, արժանանալով ոչ միայն գեներալի կոչման, այլ և պարգևատրվելով մի շարք կալվածքներով Բեսարաբիայում։ Մանուկ պեյի մասին պահպանված մի այլ փաստաթղթից իմանում ենք, որ «Մանուկ պեյ Միրզոյան մե-

ծահուշակ իշխան ի Ռուսչուք քաղաքէ Մօլտալիոյ անցեալ ի Ռուսաստան միջնորդ եղև ընդ մէջ ռուսաց և օսմանեանց ի հաշտութեանն Պուքրեշի, և ապա վերաբնակելով ի Հնչեշտ գիւղաքաղաքի Բեսարապիոյ՝ պատուեցաւ յով յԱ Աղեքսանդր կայսրէ Ռուսաց...»^{*)}։

Մանուկ պեյի մասին հիշատակություն կա նաև «Բազմավէպ»-ի 1843 թվի թիվ 22-ում. թվելով ռուսական բանակում աչքի ընկած հայազգի զորավարների անունները, «Բազմավէպ»-ը գրում է. «Աղեքսանդր Ա կայսեր ժամանակը խիստ անուանի եղան Միրզոյան Մանուկ պեյ քաջ իշխանը...»^{**)}։ Եվ թվում է այնուհետև մյուսների անունները։

Ողբերգական է եղել Մանուկ պեյի վախճանը։ Բեսարաբիայի հայոց թեմի առաջնորդ Գրիգոր արքեպիսկոպոսի նամակը դեռ կաթողիկոսին չհասած, անակնկալ կերպով մահանում է նա. այս մասին իմանում ենք դարձյալ Գրիգոր արքեպիսկոպոսի մի նամակից, որը նա գրել է հունիսի 23-ին իր բարեկամ դմն աղա Դանիել Թորոսին։

1817 թվի հունիսի 20-ին գլխավոր հրամանատար գրաֆ Բենիկսենը, Պահմետովը ու այլ բարձրաստիճան անձինք հյուր են գալիս Մանուկ պեյին։ Ծաղից առաջ գենեռալներից մեկը ցանկություն է հայտնում տեսնել արաբական նժույգների խաղը. Մանուկ պեյը հրամայում է ախոռապետին խաղացնել նժույգը, սակայն նկատելով, որ ախոռապետը չի կարողանում երիվարը խաղացնել, իջեցնում է նրան ու ինքը հեծնում. այս ու այն կողմ ջրելուց հետո Մանուկ պեյը հոր իջնում է երիվարից, ուշաթափ ընկնում է աստիճանների վրա և սույն երկկոյան էլ մահանում։ Ստորև բերում ենք Գրիգոր արքեպիսկոպոսի այդ նամակը. —

Գեռագնի աղա Դանիել Թորոսին

Իմ սիրեցեալ բարեկամ .

Ամսույս 19-ին հրաման ի նորին Կայսերական մեծութենէ ընկալեալ մեր պայծառ Մանուկ պեյն վասն քաղաքաշինութեան մեծ ուրախութիւն ունէր ի սրտի, և ընդ այնմ մինչ լուեալ էր թե գոլովինգոմանտունուշի գրաֆ Պենիքսօնն հանդերձեալ է մերձ նորին գիւղովքն անցանելոյ, մեծահանդէս պատրաստութիւնս տեսանէր ընկալման զնա, գրեալ

էր և առ մեզ, թէ փութացուք երթալ անդր, զի մի՛ ամաշեսցուք ասէ յառաջի այսպիսի հիւրից, բայց իմ հիւանդագին և ի մահճի գոլոյն չկարելով երթալ, պատասխանեցի ցաւիս, որ չկարեմք հաղորդ լինիլ այնմ խրախճանութեանց։ Ուստի ամսույս 20-ին ընդյառաջ ելեալ գրաֆ Պենիքսօնին, Ռուզնիշին և Պահմետովին, բերեալ է ի տուն իւր արժանատւոր յարգամբ։ Եվ յետ քանի

^{*)} ՀՄՍՌ Պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ № 57, գործ № 43, է. 81—82։

^{**)} Նույնը։

^{*)} ՀՄՍՌ Պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ № 57, գործ № 9, էջ 59։

^{**)} «Բազմավէպ» 1843, թիւ 22, էջ 350։

ժամու մինչ պատրաստեալն կերակուրն տալ, ասացեալ է եներալ ոմն Մանուկ պեյին, թէ կարելի է որ այդ արապի ձիւնքն խաղացուցեն ըստ իւրեանց թախի, և Մանուկ պեյն հրամայեալ է ամիլախոսի իւրում և մինչ տեսեալ է թէ ոչ կարէ արժանաւորապէս խաղացուցանել զերկարան, իջուցեալ է զնա և ինքն նստեալ, և քանիցս անգամ ի յայս կոյս և այն կոյս խաղացուցանելն երկարին իջեալ է երկարէն և իսկոյն յուշաթափ անկեալ ի վերայ աստիճանացն և իսկոյն եներալ յափշտակեալ, տարեալ են ի ներս և եղեալ ի վերայ ախանի, ջուր ցանեալ երեսացն արթնացուցել են, որ և խնդրել է ջուր խմելոյ, և ասացեալ է թէ հարկ է իւրն արելն թողուլ, բայց ի յայնմ պահու չէ գտանեցեալ անդ ոչ իւր բժիշկն և ոչ քրաֆի, վասնորոյ մինչև քաղաքէն բժիշկ հասցանելն

ուրեքորդ ժամու դիշերոյն աւանդեալ է զհոգին իւր առ Աստուած ի ներկայութեան բազմութեան իշխանաց, վասնորոյ ահա այսպէս պակասեցաւ յառաջարկութիւն և պատմութիւն Մանուկ պեյի: Արդարեւ արդեամբք շունչը մէկ ստակի օգուտ, սակայն անուամբ և պատուով մեծ յոյժ վասն ազգի և եկեղեցւոյ, վասնորոյ զմնացել մատաղատունի իշխատակս պահեալ զօրացուցէ տէր զհոգին լուաւորելով ի մխիթարութիւն յազգի:

Այսօր ի ներկայութեան բազմութեան իշխանաց ամենայն յազգաց, և ինքեան իսկ դրա՞ Պենիքսօնի ամփոփեցաք զմարմինն մերձ յեկեղեցւոյ դրան սուրբ Աստուածածնի: Ամենայն իշխանաւոր եղբարց ձերոց կարօտական զողջոյն նւիրելով մնամ վասն ձեր աղօթարար խոնարհ

Գրիգոր արքեպիսկոպոս Պ. Հայոց

յունիսի 23

1817

Ի Քիշնով*)

Սույն նամակը ուղարկված է եղել Ռուսաստանի թեմի առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսին, իսկ վերջինս էլ ուղարկել է այն Ներսես արքեպիսկոպոսին՝ իր կողմից հետևյալ բառերն ավելացնելով. «Ահա ասպաբախտութիւն ազգի, որ աջնպիսի հոյակապ իշխանէ գտաք զրկեցեալ»**):

Թե ինչպիսի բարոյական ու նյութական օժանդակութիւն է ցույց տվել հայ ժողովուրդը Նապոլեոնի դեմ ռուսների վարած պատերազմի օրերին և պատերազմից հետո էլ ինչ մասնակցութիւն է ունեցել երկրի վերաշինման գործին, հայ պատմագրութեան կողմից տակաւին լուսաբանված չէ: Արխիվային նյութերի մեջ թուցիկ ակնարկներ կան այն մասին, որ հայերը անմասն չեն մնացել երկրի վերաշինման գործում ու իրենց լուսնան են ներդրել, արժանանալով շնորհակալութեան: Այս տեսակետից որոշ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Ռուսաստանի հայոց առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսի մի նամակը, գրված 1814 թվի սեպտեմբերի 2-ին և հասցեագրված Ներսես արքեպիսկոպոսին:

«Ի 15 ամսոյս յաղագս նորահաստատ

*) ՀՍՍՌ Պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ № 57, գործ № 50, էջ 70:

**) Նույնը:

տպարանին կայսերականի, որ ի Ս. Պետերբուրգ կոմիտէին մեծ ժողով արար՝ որում էին դասք հոգեւորաց և մարմնաւորաց, սրբազան արհեսց և դասք աւագ քահանայից և բնաւին պատուելի մինիստրաց և բաւական աստիճանաւորաց, ազնուհեաց և գերազանցահեաց և ալլոց, որում նախագահք էին սրբազան մետրոպոլիտն Ամբրոսիոս և պայծառափայլ կնեազ Դօլիցինն, հրաւիրեցաք և մեք առ այն ժողով հանդերձ մերովքն հոգեւորականօք: Գոհ եմ, զոհ եմ ի Տեառնէ, որ ի մէջ այնքանաց աղանց և դասուց վհատունից զանուն ազգիս հայոց յատկապէս փայլեցաւ, հայեցեալ զգումար նուիրանաց և անհարստութեան ազգի և սակաւութեան ժողովրդականաց առ համեմատութեամբ ազգացն ռուսաց և միւսոց և աստուածապարգև հարստութեանց նոցին՝ մատուցին զշնորհակալութիւնս բազումս ի յազգէս մերմէ ի հոգեւորականաց և ի մարմնաւորականաց և յատկապէս որբազան մետրոպոլիտն և նորին պայծառափայլութիւն և ալլք բազումք: Քանզի իւրաքանչիւրոյ անձին և ազգի նուէր, որ ի կարեկցութիւն տպարանին, ի պարզ տօմարի յատկացեալ յիշատակի բազում շնորհակալութեամբ առ յատեան մեծի ինքնակալին ամենայն ամբ մանաւանդ ի ժողովս կոմիտէին: Եվ սոյն այս յիշատակեալ նուէր է, որ շարժեալ ի բարեսէր կամաց մատուցանէ միանգամայն զգումարս նուիրանաց և գրեալ ի ժողովարի

անդ յիշատակի շնորհակալութեամբ: Արդ մինչ սոքն յառաջարկութիւն հասին առ մեզ պարտաւոր զմեզ համարելով՝ առ յարգանք բարձրագոյն հրամանի և յառաջարկութեան յետեալ ածար, ի ձեռս ի յանուն տպարանին, ի հոգևորականաց և ի մարմնաւորականաց ազգիս մերում գումարս իբր 23,000 ռուպլիս և ալ աւելի բայց կարի աշխատակցութեամբ^{*)}:

Հայրենական առաջին պատերազմին իր մասնակցութիւնն է բերել նաև հայ հոգևորականութիւնը: Հայ հոգևորականները թե եկեղեցական արարողութիւններին և թե ժո-

ղովորդի մեջ շրջադաշնու ընթացքում անընդհատ հորդորել, հուսադրել, հավատ ու հուանդ են ներշնչել ռուսական զինքի հաղթանակի նկատմամբ: Այս տեսակետից հետաքրքրական է Մանվել վարդապետի (կարծում ենք, որ սա պետք է լինի Մանվել վարդապետ Գյումուշխանեցին.—Գ. Հ.) մի հրամանագիրը, ուղղված Գրիգորիոսյոյի հոգևոր կառավարչութիւնը: Նա առաջարկում է քաղաքի երկու հայ եկեղեցիներում առավոտ երեկո ջերմեռանդութեամբ աղոթել ամենաողորմած կայսեր հաջողութեան և թշնամու կորագլուխ պարտութեան համար: Ահա այդ հրամանագիրը.—

Յաջորդ Մանուէլ վարդապետէ հրաման
Հոգևոր կառավարութեան Գրիգորիոսյոյու

Յունիսի 26 և յուլիսի 7 գրեցեալն ձեր ստացեալ ամսոյս 25 դրարօք կառավարութեանց միամտեցուցանէք զմեզ՝ յորում պարտիք միշտ զգուշ լինել. այսմ ժամանակի ամենեցուն մեր պարտաւորութիւն է ըստ կարեաց մերոց ջերմեռանդ սրտիւ աղօթող լինիլ վասն յաջողութեան և զօրութեան նորին Կայսերական Մեծութեան, վասն հրամայեմ, երկու եկեղեցիին տեղւոյդ երեկոյ

յառաւոտ ջերմեռանդութեամբ և ծանուցմամբ տէր ողորմեա՝ աստաջիք, որով յաջողեցէ ամենազօրն Աստուած քրիստոսասէր կայսերն մեր զթշնամիս նորա կորագլուխ առնել:

... Խաղաղութիւն ընդ այլազգեացն լուար մեք ևս աստ. բայց Աստուած զմեծ խաղաղութիւն ի միւս կողմանէ շնորհեցէ, վասն որոյ հրամայեալ եմ միշտ տէր ողորմեա ասել:

Մանուէլ վարդապետ և յաջորդ

1812 յուլիս 29

(Դարասու^{**)})

Ժամանակի հայոց հայրապետ Եփրեմ կաթողիկոսը, ապրելով պարսկական բռնակալութեան պայմաններում, երբեք չի դադարել իր հայացքը բևեռած պահել հեռավոր հյուսիսում բարեկամ ռուս ժողովրդի մղած հերոսական պայքարին՝ օտարերկրյա զավթիչների դեմ:

Եփրեմ կաթողիկոսի 1814 թ. հուլիսի 20-ի թվակիր կոնդակից, հառցեագրված Քերովբե վարդապետին, իմանում ենք, որ նա շնորհավորել է կայսր Ալեքսանդր Ա-ին և նրա նախարարներին՝ ռուսների տարած փայլուն հաղթանակի համար.— «Մեք ևս, — գրում է Եփրեմ կաթողիկոսն իր այդ կոնդակում, — ահա ըստ պահանջման պարտաւորութեան գրեցաք զթուղթ շնորհաւորութեան տիեզերահռչակ յաղթութեան նորին Կայսե-

րական Մեծութեան և նախարարաց նորին, և այլոց մեծամեծաց, որոյ աթոռն հաստատուն պահեցէ Տէր մինչև ի կատարած աշխարհի. ամէն»^{*)}:

Նապոլեոնի պարտութիւնից հետո ռուսական քաջարի զորքերը հաղթարշավ ու կրնկալիս Փարիզ են մտնում: Նապոլեոնը դաշնակից պետութիւնների կողմից աքսորվում է Էլբա կղզին. սակայն 1815 թվին նա աքսորավայրից փախչելով նորից Յրանսիա է վերադառնում ու իշխանութեան գլուխ կանգնում: Նոր արյունահեղութիւններից հետո կրկին անգամ պարտվելով աքսորվում է Ս. Հելլենի կղզին:

Բեսարաբիայի թեմի հայոց առաջնորդ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը շտապում է Եփրեմ կաթողիկոսին հաղորդել Նապոլեոնի կրկնակալանավորման ու աքսորման լուրը, որը անհուն հրճվանքով է համակում ծերունի

^{*)} ՀՍՍՌ Պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ № 57, գործ № 37, էջ 1:

^{**)} ՀՍՍՌ Պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ № 57, գործ № 14, էջ 4:

^{*)} ՀՍՍՌ Պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ № 57, գործ № 26, էջ 12:

հայրապետի սիրտը: Պատասխան կոնդակում, գրված 1815 թ. սեպտեմբերի 25-ին, նփրեմ կաթողիկոսը հայտնում է, որ հրճվանքով ու գոհունակությամբ էջմիածնի ողջ միաբանության հետ միասին շերտ աղոթքներ են վերառաքում առ բարձրյալն, արևշատություն խնդրելով ուսաց կայսեր և նրա զորքերի ու զորապետների համար:

«... Յաղազս ծանուցանելովդ զզանազան մեղապատկան որպէսութիւնս և մանաւանդ անտեւելոյդ զկրկին կալանաւորութիւն բռնաւորին տիեզերաց և զառաւել գերազանցութեամբ բարձրանալն ամենաբարեպաշտ և ամենաողորմած ինքնակալ մեծ Կայսերն ամենայն Ռուսաց, թէ ո՞րքան անպատում հրճուանօք աուլցեալ փառս և գոհութիւնս վերառաքեցաք առ Ամենաբարձրեալն Աստուած և զո՞րքան օրհնութիւնս և խնդրուածս մատուցաք նմա և մատուցանեմք բոլոր միաբանութեամբ վասն զօրութեան և վասն երկարութեան անգին կենաց Նորին Կայսերական Մեծութեան և ամենայն զօրաց և զօրապետաց Նորին, արդարեւ չէ՛ կարելի բովանդակել ընդ գրով. ուստի մեծապէս շնորհակալ եղեալ զձէնք, օրհնեցաք և օրհնեմք զարժանաւորդ օրհնութիւն, որ պարարեցեր զոսկերս մեր այնպիսի համբաւովք բարութեան:

Ուրախ եղաք նաև ո՛չ սակաւ վասն տարածման ի վերայ ձեր զանազան կերպիւ շնորհաց և ողորմութեանց Նորին Կայսերական Մեծութեան ռոճիկ կարգելոյն և այլն, ի ձեռն Նորին Պայծառափայլութեան կնիազ Գոլիցինի, բարերար Հօրն հոգևորականաց ամենայն ազգի, առ որ և բախտաւոր համարիմք զձեզ, ըստ որում ո՛չ միայն արժանի եղէք այնպիսի կայսերական շնորհացն և ողորմութեանցն, այլ և դուք եղէք սկիզբն և պատճառ ծավալման նոյնպիսի շնորհաց և ողորմութեանց և ի վերայ այլոց մերայնոցն, որպէս և զկնի ձեր՝ սրբազան Յովհաննէս արքեպիսկոպոսն Ռուսաստանու Հայոց ընկալնելով զայնպիսի շնորհս ողորմութեան յԱմենաողորմած Աթոռոյ Նորին Կայսերական Մեծութեան գրեալ ծանուցեալ էր մեզ, նոյնպէս և Վրաստանու Հայոց սրբազան Ներսէս արքեպիսկոպոսն ևս ընկալնելով զգեղեցիկ բարի առաջադրութիւնս ի Նորին Պայծառափայլութենէ յաղազս բարեկարգութեան վիճակի իւրոյ, յետ լրացուցանելոյ զնոյն, աներկբայ եմք, զի նա ևս ունի արժանանալ շնորհաց և ողորմութեանց ի Նորին

Կայսերական Մեծութեան յամենաողորմած Աթոռոյ, զոր հաստատուն պահեսցէ Տէր մինչև ցկատարած յաշխարհի ի պարծանս սուրբ խաչին իւրոյ և ի հովանաւորութիւն ամենայն քրիստոնէից և յատկապէս անայցելու ազգիս մերոյ...»):

Նփրեմ կաթողիկոսը հնարավորություն չունենալով 1815 թվին Ռուսաստան այցելելու և անձամբ շնորհավորելու ռուսների տարած պատմական մեծ հաղթանակը, այդ գործը հանձնարարում է Ռուսաստանի հայոց առաջնորդ Հովհաննէս արքեպիսկոպոսին: 1815 թվի օգոստոսի 4-ին վերջինս իր շքախմբով Սոսկվայից մեկնում է Պետերբուրգ և իշեվանում կաղարանների տանը: Հովհաննէս արքեպիսկոպոսը նախքան կայսեր ներկայանալը այցելում է այլադավան եկեղեցիների գործերի տնօրեն իշխան Աղեքսանդր Նիկոլաևիչ Գոլիցինին:

Օգոստոսի 23-ին Հովհաննէս արքեպիսկոպոսը իր շքախմբով ներկայանում է կայսեր, հայ ազգի ու հայ հոգևորականության անունից գոհունակություն հայտնելու պատմական մեծ հաղթանաչի առթիվ: Կայսրը սիրալիր ընդունելությունից հետո փոխադարձաբար իր գոհունակությունն է արտահայտում:

Օգոստոսի 30-ին կատարվում է կայսեր անվանակոչության տոնահանդեսը, ուր մեծամեծ պարզիների են արժանանում մի շարք նախարարներ ու բարձրաստիճան անձնավորություններ. դրանց թվում Ամենայն Հայոց Հայրապետ Նփրեմ կաթողիկոսին շնորհվում է ասպետության կավալերի Աղեքսանդր Նևսկու առաջին աստիճանի շքանշանը, իսկ տոնահանդեսին ներկա եղող Հովհաննէս արքեպիսկոպոսը պարգևատրվում է Ս. Ամնայի առաջին աստիճանի շքանշանով: Այս մասին տեղեկություն է հաղորդում Հովհաննէս արքեպիսկոպոսը իր հետևյալ նամակում՝ ուղղված Ներսէս արքեպիսկոպոսին.

*) ՀՄՄՈ Պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ № 57, գործ № 24, էջ 21—22:

Ի նկատի առնելով, որ սույն կոնդակում շոշափված են նաև մի շարք այլ խնդիրներ, որոնք վերաբերում են էջմիածնի Մայր Աթոռի անապահով ու աղքատիկ վիճակին պարսկական խանական բռնատիրության պայմաններում, հայ ժողովրդի ծանր կացությանը, Երուսաղեմի վանքի անմխիթար վիճակին ու Մայր Տաճարի վերանորոգության ձեռնամուկ լինելուն, և որոնք պատմական հետաքրքրություն են ներկայացնում, հոգվածի վերջում հավելվածի ձևով տալիս ենք կոնդակի լրիվ բնագիրը:

Քաղաք Սրբազան Ներսէս արքեպիսկոպոս

Գերաւեծաւ եղբայր իմ Ի Քրիստոս

Պահպանողական շնորհիւ Ամենաբարձր-
լոյն Աստուծոյ ի 4 յօգոստոսի ամսոյ ելեալ
ի Սօսկովու ի 11 նորին մտաք ի Աստուածա-
հաստատ մալլաքաղաքս ի Ս. Պետերբուրգ,
և գտաք հանգիստ մեզ և օթարան օրհնեալ
տունն կազարեան և զյարգանս արժանաւորս
ոչ սակաւ:

Ի 14 նորին գնացեալ առ Աղեքսանդր Նի-
կոլայիչ կնեազ Գոլիցինին՝ գտաք զարժանա-
ւոր յարգանս սիրոյ և մեծարանաց, և զլոյս
խնդութեան և շնորհ գեղութեան:

Որոյ մարդասիրական շնորհինն և ջերմե-
ռանդ վերապատուեանմբն ի 23 նոյնոյ ամ-
սոյ, աւուր վերափոխեալ երկրորդ կիրա-
ւէին ի երկրորդ ժամուն յետ փրկարար սուրբ
պատարագին ներկայացաք արժանապէս ոռ
յԱթոռոյ Նորին Սուրբ Կայսերութեան յեր-
կրրպագութեան՝ հանդերձ ընդ մեզ եղելովք
վարդապետօք Լ. քահանայիք, և գերաճարձ
վարդապետութեամբ ի խորհ խոնարեալ մա-
տուցաք զառժանաւոր մաղթանչ երկրպագա-
կան համբուրիս, ի դիմաց սրբոյ Աթոռոյ,
Նորին Սրբազնութեան համայն հոգևորա-
կանաց՝ և ողջոյն ազգի հայոց մեզ յանձն
եղելոց և գտեալ զերեսս մեծի Արքային իբրե
զերեսս հրեշտակի, և քանք բերանոյ Նորին
Սուրբ ազգ մեր և Աթոռն Արարատեան և
Նորին Սրբութեան և իսկ առ մեզ լի քաղ-
ցութեամբ՝ վասն որոյ լցաք անպատմելի
խնդութեամբ և ընկալնով զլուսալի բանս
դրութեան և ողորմութեան հաւատարիմ
խոստմամբ արժանաւոր վերապատուեանմբ
շնորհակալեալ վերադարձաք ի տուն մեծաւ
բերկրութեամբ օրհնելով զանգին կեանս Նո-
րին Սուրբ Կայսերութեան:

Իսկ ի հետեւեալ կիրակէին, որ օր 30 էր
ամսոյն և տօն հրաշալի հանդէս վեհ անուա-
նակոյութեան իւրոյ Կայսերադանի սուրբ
թագաւորութեան: Ընդ այլ վարձատրելի նա-
խարարից և այլոց աստիճանաւորաց պը-
սակեալ բարեհաճեցաւ Նորին Սուրբ Կայսե-
րութիւն զսրբազնակատար գլուխն մեր եր-
օանիկ հայրապետին, վասն որոյ շնորհաց
ահա Նորին Սրբութեան ի նորոյ զաստիճան
և կաւալէր զասպետութեան Ալեքսանդր Նեակի
Առաջնոյ Աստիճանի, որ բարձր է քան զա-
ռաքինն, և այն ի պարծանս ազգի և ի վար-
ձատրութիւն իւրոյ հաւատարմութեան:

Նոյնպէս և ի յանուն մերս նուաստութեան
շնորհեալ եղև ի նոյն դրանէ, նշան զասպե-
տութեան և կաւալէր սրբոյ Աննայի առաջնե-
րորդ աստիճանի ողորմածաբար:

...Արդ՝ որպէս մեզ, նոյնպէս և առհասա-
լակ մեր օրհնեալ Տէրութիւնս գտանեցեալ
ամենայն ազգ և ազինք ունի ծառայել՝ սոյն
ընդարձակ ողորմութեան կայսերական ի
փոխարինութիւն հաւատարմական մտերմու-
թեանց՝ առ որս գտանին ազգ մեր յաւելեալ
ի նոյն ընթաց մտերմութեան քան զամենսն:

Նվ նոյն շնորհ ողորմութեան, զոր կայսե-
րական բարձրագոյն հրամանաւ մանիֆեստիւ
տարածիլ հանդերձեցաւ ի ձեր ուրախութիւն
և ազգի զնոյն մանիֆեստ առեալ առաքեցաւ
առ ձերդ Սրբութիւն ի բերկրանս ընդ որ
առաքի և զօրինակ նորոգ բարձրագոյն կա-
ւալէրի կայսերական պարգևագրի որ առ
նորին բարձր վեհապետութիւն: Նոյնպէս և
ցմեզ շնորհեցելոյն: Ինքնակալ սուրբ կայսե-
րութիւն յաղագս բարեկարգ և աշխարհօգուտ
խաղաղարկութեանց, յանձն արարեալ զամե-
նայն հարկաւոր տնօրէնութիւն իւրում պետու-
թեան հաւատարիմ գործաւորաց և ինքն ընդ
պատկանեալ իւրովքն, ի մին ամսոյս ելեալ
աստի ուղղեաց զգնացս տէրամբ, յիսուսի
դէպ ի Փարէժ, ընդ թախանձանաց՝ և ընդ բա-
րի խորհրդոյ բարեխորհ յայլ տէրութեանց
համախոհից. յուսամ մինչև ցելն հիկտեմբե-
րի բարեկարգեալ զամենայն ի շինութիւն աշ-
խարհի՝ ուրախութեամբ վերադարձցի կրկին
ի գիրկ հայրենեաց՝ յԱթոռ սուրբ Կայսերու-
թեան իւրոյ՝ զոր Տէր հաստատուն արասցէ
մինչև ցկատարած աշխարհի:

Նվ ի վերայ յայսմ կայսերական շնորհաց
յաւելեալ եղեն ի վերայ մեր մանաւանդ ան-
պատում շնորհ հայրական սորին բարձր
սրբազնութեան Ամենապատիւ Ամբոսիոս
մետրապօլիտի և բարեբարի հօր մերում և
Տեառնս, նոյնպէս և մարդասիրական շնորհ
աստ գտանեցեալ սրբազանից արքեպիսկո-
պոսաց և համայն հոգևորականաց, քանզի
սորին բարձր վեհափառութեան սրբու-
թիւն ի ընկալնուն մերս խոնարհ երկրը-
պագութիւն և ողջոյն, և ի գիտելն զառատա-
զեղ խնամաց և ընդունելութեանց նորին Աս-
տուածապսակեալ մեծի ինքնակալի և Կայ-
սեր, շարժեալ ի հոգւոյն սուրբ յորդորեալ
եղև ի սէր, և ի վեր քան զարժանն մեր ըն-
կալէր ի յարգանս սիրոյ՝ ընդ արձակեաց
առ մեզ զմեծարանս և ընդ որում մերձեալ
էին աւուրք հանդէսիս վեհ տօնախմբութեան
շնորհաւոր Անուանակոյութեան մեծի ինքնա-
կալին, որ ի 30 յօգոստոսի, և ինքն հան-

դերձեալ էր յայնմ աւուր մատուցանել զփրկարար պատարագն ի մայր եկեղեցին՝ որում գտանիլ հազիւ կարելի է լինելն Կայսեր և Կայսերազանց՝ նոյնպէս և մեծարև նախարարից նշանակելից, մինչև լի՝ իսկ լինել նոքօք ի եկեղեցին հրափրեցաք և մեք, ի նորին Սրբութենէ ի նոյն հանդէս հոգևոր ի եկեղեցին սուրբ, զոր զնացեալ անդ ընդ ալլովք մերովք յիրաւի հանդիսացաք ընդ հանդիսակցաց, զի ի թագաւորէն զսկսեալ մինչև ցրտոր երևելիսն անդ ի եկեղեցին պարգապէս տեսանեաք, նոյնպէս և նոքին առ մեզ ի սեղանի անդ որոց ի ծանօթից ոմանք ևս յառաջ խաղացեալ գային ի ողջոյն ի երևեալաց անտի, թողում ասել նորին պայծառափայլութեան Աղեքսանդր Նիկօլայի:

Յովնանէն արքեպիսկոպոս Հայոցս Ռուսաստանու

(1815 թ.)

Հայրենական պատերազմի հաղթական տվարտի կապակցութեամբ պարգևների են արժանանում նաև Մուլղավիայի և Վրաստանի հայոց թեմերի առաջնորդներն ու այլ բազմաթիվ հայ հոգևորականներ՝ պատերազմի տևողութեան ընթացքում իրենց ցուցաբերած աջակցութեան համար: Վրաստանի թեմի առաջնորդ Ներսիս (Աշտարակեցի) արքեպիսկոպոսը պարգևատրվում է վեդարի խաչով, որի մասին նա, կաթողիկոսին գրած 1816 թ. սեպտեմբեր 20 թվակիր նամակում, հետևյալն է հաղորդում. — «...Ես սուրբ օրհնութեամբ ձեր ընկալայ ի 3 ամսոյս ուղղակի առ իս առաքմամբ կնիւղ Գօլիցիէն զխաչ կրելի ի վերայ վեդարի, յօրինեալ ըստ չափու լայնութեան բով մատր, շրջանակն 70 հատ արմատ, և ի մէջն ընդ երկայնքին 4 հատ կապոյտ մաքուր եաղով պայծառաւորն՝ բաժանեալ ի միմեանց իւրաքանչիւրն 212 հատ ալմազիւք, և ի թեւս յերկուսին մի-մի նմանատիպ եաղով՝ բաժանեալ ի միջակիտի եաղովէն նոյնպէս՝ երկու երկու հատ արմազիւք, ըստ որոյ երկայնութիւն խաչին կայանայ ի չափ միջամատի բարեյարմար ձեռաց, և թեւս ըստ այնմ բաղդատութեան բաական հարուստ ձեռով և նիւթով, զոր և ես ընդ ընկալնուլս այն զի ուղղակի առ մեզ էր առաքեալ, առեալ տարաք զնա առ կուսակալն արկեղք իւրով, ընդ որ և նա ուրախութեամբ բազմաւ յայտնեաց զյոյժ գոհունակութիւնս զի առանց իւր չէւք

կնեալ Գօլիցիէի անհամեմատ բարերարութեանց զեղանակ, որ գոյով առ սպաս նորին սուրբ Կայսերութեան մեք ընդ մեք ընդ ցոյց հանդիսին յայնմիկ ի տեսանելն զմեզ ի սեղանի անդ առ ընթեր նորին սրբազնասրբութեան արեղական պետութեան՝ յառաջեց առ մեզ վաղվադակի առ հիացումն սիրոյ և շնորհատրեաց ցմեզ սրբազան պատրիարքին մերոյ և հայրապետի զընկալնուլն զԱսպետական նշանի և բարձր կաւալէրի Աղեքսանդր Նսակի տուեցեալ Առաջին Աստիճանի Բարեհաճութենէ՝ նորին Ամենաողորմ սուրբ Կայսերութեան, նոյնպէս և ցմեզ շնորհեցելոյն սրբոյ Աննայի առաջին-երրորդ աստիճանի և կաւալէրի՝ մատուց զշնորհատրութիւն պատշաճապէս:

յօժարեալ այնպէս ի գործ դնել ըստ օրինի, և անդէն ինքն առեալ զվեդարն մեր խնդրեաց կնոջ իւրոյ իւրով ձեռամբ զայն կարել, և ի լրմանն եղեալ ի գլուխ մեր՝ նախ ինքն շնորհատրեաց համբուրիւ և այնպէս ապա արձակեաց յառանձնարանէ իւրմէ:»

1814 թվի օգոստոսի 30-ին հրատարակված բարձրագույն հրովարտակի 11-րդ պարբերության մեջ հոգևորականների նկատմամբ ստված է. — Մեր սրբազնապետին հոգևորականները, որոնք Ամենաբարձրյալի սեղանի առջև իրենց ջերմ արտասուքներով աստուածային օրհնութիւնն էին մաղթում հանուր Ռուսաստանի զենքի հաղթանակի համար և հայրենիքի հանդեպ ջերմեռանդ հովատով ու սիրով լցված, իրենց բարեպաշտութեամբ օրինակ հանդիսանալով քաջալիրում էին ժողովրդին, անսասան կամք ու կուռ միասնականութիւն ներշնչելով նրան, ալղպիսները, ծայրագույն հովվապետից սկսած մինչև վերջին քահանան, արժանի են իրենց կրծքներին վրա կրելու հատուկ սահմանված «1812 թ.» մակագրութիւնը կրող խաչը: Կայսրը հրամայում է ալղպիսի խաչերով պարգևատրել նաև հայադավան հոգևորականներին: Բարձրագույն հրամանի համաձայն ալղադան եկեղեցիների գործերի կառավարիչ Օսիպ Պետրովիչ Գեռդիդավլովն խաչեր է ուղարկում Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդին՝ հրահանգելով բաշխել համաձայն բարձրագույն հրովարտակով սահմանված կանոններին:

*) 2008 Պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ № 57, գործ № 37, էջ 3:

*) 2008 Պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ № 57, գործ № 41, էջ 41:

Ռուսաստանի թեմի առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսը թարգմանելով Գեոգրաֆիկական ստացված գրությունը՝ իր կից գրու-

թյամբ ուղարկում է այն, խաչերի հետ միասին, Վրաստանի թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոսին: Ստորև բերում ենք այդ թարգմանությունը և կից գրությունը:

Սրբազնագոյն պետ՝

աղարձմ Տէր իմ

Բարձրագոյն հրովարտակի՝ հրատարակեցելոյ ի 30-էն օգոստոսի 1814 թուականի՝ ի 11-րդ պարբերութեան կայ կերպագրեալ. «Սրբազնագոյն հոգևորականք մեր՝ որք առաջի սեղանոյ Ամենաբարձրելոյն վերակարգային ջերմ արտասուօք իւրեանց զօրհնութիւնն Աստուածային ի վերայ զինու և զինւորութեան Ամենայն Ռուսաստանեայց, և որք բարեպաշտութեան օրինակօք իւրեանց, ի նշան ջերմեռանդութեան առ հաւատն, և սիրոյ՝ առ Հայրենիս, քաջալերէին զժողովուրդս ի միով հոգևով պնդապէս հաստատութիւն, կրեացեն ի վերայ պարանոցի իւրեանց, սկսեալք ի ծայրագոյն հովտէն մինչև ցվերջին քահանայն, զյատկապէս սահմանեալն առ այս զխաչ, մակադրութեամբ 1812-րդ թուականին»:

Եվ ի նոյն օր՝ յ30 օգոստոսի 1814 թուոյ, առեալ եղև բարձրագոյն հրաման միստորին հոգևոր գործոց և Ազգային լուսաւորութեանց, ընդ ներքոյ հետեւեալ զօրութեան, «Հրովարտակաւ մերով ի սոյն թուոյ հրատարակեցելով՝ սահմանեցաք մեր յազաւ հոգևորականաց՝ զխաչ, առ ի նշանաւոր առնել զերեւելի մեծագործութեան այն, որ ի 1812 թուականին, ձեզ առաջադրելով զձեռն այսր յատկութեան ի մերս վերահաստատութեան մատուցանել, հրամայեմք յայտնել սրբազնագոյն կառաւարիչ սինօթին զհաճութիւն մեր, զի յիշեալ նշանաւ յատկացեն այնոքիկ միայն հոգևորականք, որք ցմուռն 1813-րդ թուականին սրբազնագործողք էին»:

Նորին կայսերական Մեծութիւնն բարձրա-

պէս բարեհաճեցաւ հրամայել, զի այնպիսեօք խաչիւք զարդարեալ լիցին և հոգևորականք-Հայոց դաւանութեան:

Ի հետևումն որոյ, պատիւ ունիմ առաքել առ ձեր սրբազնութեան ընդ սմին, ի հասուցելոց առ այժմ առ իս ի պ. մինիստրէն յառաջին նուագիս զ10 հատ խաչս ներքոյ հետեւեալ բացահայտութեամբ:

1) Սրբազնութիւն ձեր ինքնին կրեացիք ի վերայ ձեր զխաչն, որ ձեզ պատկանի: 2) Միւսոց հոգևորականաց ի ձեզ հաւատացեալ վիճակի եղելոցն բաժանեալք զխաչս, հանդերձ թղթով որոյ օրինակն ի սմին դնի, ձերովդ ստորագրութեամբ: 3) Բաժանումն այսոցիկ խաչից՝ ոչ այլ ի հիմնապէս պարտի լինիլ, եթէ ոչ ի վերայ հիման վերոյ բարձրագոյն հրամանին, որ ի 30-էն օգոստոսի, 1814 ամին, առեալ, թէ՛ այսու նշանաւ յատկացին այնոքիկ միայն հոգևորականք, որք ցմուռն 1813 թուոյ սրբազնագործողք էին: 4) Ի միջոյ հոգևորականացն ընդ դատաստանու եղելոց՝ ընդ բարձրագոյն հրամանին, այնոքիկ միայն ունին իրավունս զայն յատկութիւն ստանալոյ, որք գտեալ են զուղղութիւն ի դատաստանի: 5) Զառ այժմ առաքեցեալ խաչս որոց ունիցիք յանուանէ բաժանել ձեր սրբազնութիւն, առաքեցիք առ իս զյանուանէ պրեալ ցուցակս այնց, ծանուցանելով հանդերձ, թէ՛ ո՞րքան ևս հարկաւոր են խաչք վասն հոգևորականաց ձեր վիճակի:

Ունիմ պատիւ մնալ իմովս ճշմարիտ յարգութեամբ: Զերում սրբազնութեան ողորմած տեսնող իմում խոնարհագոյն ծառայ

Օսիպ Գեոգրաֆիկով

1818 մարտ 4

№ 225*)

Ի 4-է՛ մարտի գրեցելովն ծանուցանեւ առ իս պայծառափալ կնէաղ Գոլիցինն՝ թէ ըստ առաջնոյ բարձրագոյն հրամանին՝ հոգևորական կառավարչութեան վերստին յանձնեցաւ նորին բարձր գերագնացութեան պարոն Գեոգրաֆիկովին՝ ուրեմն յայնմիտ կարգաւոր-

րեցիք յընթացս ձեզ պարգևեալ գործոյ՝ ցուցնելով թէ ինքն գնալոց իցէ ի Մոսկով կամ առ սպաս նորին կայսերական մեծութեան, զոր Տէր առաջնորդեցէ: Եվ ի 5-է՛ յիշեալ ամսոյն պարոն Օսիպ Պետրովիչ Գեոգրաֆիկովն առաքելով առ իս զքանի խաչս ոսկեալ պղնձեալ՝ մին յանուն մեր վերաբերեալ և միաքն մերոց հոգևորականաց՝ թէ այսու բարձրագոյն հրամանաւ նորին կայսերակա-

*) ՀԱՍՈ Պետական կենտրոնական արխիւ, ֆոնդ № 57, գործ № 28, էջ 17:

նի մեծութեան (զորոյ թարգմանութիւն թողում ըստ երկրաբանութեան իրեն) առաքեցաւ առ ձեզ զքանի խաչս զի ըստ մտաց հրամանադրին, ի ծայրագոյն հովութեան ձերմէ մինչև ցլետին քահանայն ունիցին կրել ի պարանոցի ի վերայ նեղագոյն լենթի ընդ կարգին Վլադիմէրի՝ առաջինն դուք ունիցիք կրել օրինակ տալով միւսոցն, իսկ զմիւսքն որոյ աղծան տեսչիք՝ այնու օրինակաւ դուք ստորագրեալ յանձնեցիք ձերոց հոգևորականաց. առ յայնպիսիս՝ որք սրբազնագործողք էին ի 1812 թուականէ մինչև ցմուտն 1813 թվականին, և ի վերայ ա՛յսր ամենայնի բարեհաճեցիք ևս ծանուցմամբ յայտնել թե ո՞րքան

և՛ս հարկաւոր են խա՛չ ձերոց հոգևորականաց բաց այդցանէ։ Միւս և՛ս հրամայէ թէ որո՞ց տալ հարկաւորի զխա՛չս՝ նոքեն յետ տալոյն ձերոյ՝ ունիցիք յանուանէ յայտնել մեզ. ի հարկէ ցարդ առ ձեզ և՛ս են առաքեցեալ և կարէք գիտեալ ըստ ամենից հանգամանացն. մեք զտալով ձեզ ձանձրոյթ թողաք ի լուսնեան վասն ոչ ունելոյն մեր զժամանակ ընդ ամենից ոմանց գրելն։ Եւ ընդ որում շտանի ընդ այդր պատշաճագոյն թարգման վասն որոյ ցմեզ հաճեալ թարգմանութեան վերստին օրինակեալ ահա ընդ զորոյս առաքեմք ի ձեր ծանօթութիւն։

Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Հայոցս Խոստատաւոյ

1818 թ. ապրիլի 30

ի Ղզար քաղաք^{*)}

Վրաստանի և Իմերեթիայի հայոց վիճակային կոնսիստորիայի գործերում պահպանվել են հոգևորականների ծառայությունն ցուցակները, որոնցից պարզվում է, որ բարձրագույն հրովարտակի հիման վրա բազմաթիվ քահանաներ պարգևատրվել են 1812 թվի հաղթանակի խաչերով։ Ստորև բերում ենք պարգևատրված մի շարք քահանաների անուն և ազգանունները։—

Յակոբ քահանայ Տէր-Աբրահամեան Շահ-րուսեանց— Պօղոս Պետրոսի եկեղեցւոյ Շուկաւերու գեղջ. 59 ամաց։ Համաձայն հրովարտակի նորին կայսերական մեծութեան վասն յաջողութեան պատերազմին, որ ի 1812 ամի ընդ գաղիացիս, ընկալեալ է պղնձեայ խաչ պարանոցի Վլադիմիրեան լենտիս։

Սիմէօն քահանայ Տէր-Անդէասեանց— Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Դուռնի գեղջ. 85 ամաց։ Համաձայն... ընկալեալ է պղնձեայ խաչ պարանոցի Վլադիմիրեան լենտիս։

Յովհաննէս քահանայ Տէր-Առաքելեան Բերումեանց— Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ Վաղլովան գեղջ. 54 ամաց։ Համաձայն... ընկալեալ է պղնձեայ խաչ պարանոցի Վլադիմիրեան լենտիս^{**)}։

Յուզակ սրբազնագործ հոգևորականաց Տփլիսայ և Հաւարարայ վասն 1842 ամի։

^{*)} ՀՍՍՌ Պետական կենտրոնական արխիւ, ֆոնդ № 57, գործ № 28, էջ 15։

^{**)} ՀՍՍՌ Պետական կենտրոնական արխիւ, ֆոնդ № 58, գործ № 2, էջ 348—364, ի 1842 ամի ջուշակ ծառայութեան ի վիճակին Սոմխէթի։

Աստուածատուր քահանայ Տէր-Մելիքսեդեկեան Տէր-Աստուածատրեանց. 62 ամաց։ Վարձատրեալ է համաձայն հրովարտակի նորին կայսերական մեծութեան վասն յաջողութեան պատերազմի, որ ի 1812 ամի ընդ գաղեկացւոց, պղնձեայ խաչի պարանոցի Վլադիմէրի լենտիս։

Կաթուղիկէ եկեղեցւոյ Հայոց Տփլիսայ Յարութիւն աւագ քահանայ Տէր-Վարդանեան Վարդանեանց— 73 ամաց։

Վարձատրեալ է... խաչի պարանոցի Վլադիմէրի լենտիս։

Ղազար աւագ քահանայ Սարգսեան Սահառունի— 68 ամաց։

Վարձատրեալ է... խաչի պարանոցի Վլադիմէրի լենտիս։

Յակոբ քահանայ Տէր-Առաքելեան Դովլաթեանց— 66 ամաց։

Վարձատրեալ է... խաչի պարանոցի Վլադիմէրի լենտիս։

Նորաշէնի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ Յովհաննէս աւագ քահանայ Հայրապետեան Պարոնքեկեանց— 76 ամաց։

Վարձատրեալ է... խաչի պարանոցի Վլադիմէրի լենտիս։

Ս. Նշանի Եսայի աւագ քահանայ Մկրտումեան Զիւլեանց— 64 ամաց։

Վարձատրեալ է... խաչի պարանոցի Վլադիմէրի լենտիս։

Բեթղաշէմայ Մելիքսեդեկ աւագ քահանայ Տէր-Դաւթեան Տէր-Սահակեանց— 66 ամաց։

Վարձատրեալ է... խաչի պարանոցի Վլադիմէրի լենտիս։

Մովսէս քահանայ Մարգարեան Տէր-Յակոբեանց— 91 ամաց։

Վարձատրեալ է... խաչի պարանոցի վա-
ղիմէրի լինելու:

Մեսրոբ քահանայ Տէր-Գրիգորեան Տէր
Յովհաննիսեանց— 66 ամաց:

Վարձատրեալ է... խաչի պարանոցի վա-
ղիմէրի լինելու:

Աւետեաց եկեղեցւոյ Նսայի աւագ քահա-
նայ Մկրտչեան Դանդուրեանց— 64 ամաց:

Վարձատրեալ է... խաչի պարանոցի վա-
ղիմէրի լինելու:

Սասախի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ Յարութիւն
քահանայ Աստուածատրեան Մատուրեանց—
78 ամաց:

Վարձատրեալ է... խաչի պարանոցի վա-
ղիմէրի լինելու:

Էջմիածնեցւոց Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ Հաւ-
լարարայ Յովհաննէս քահանայ Տէր-Աղա-
րեան Տէր-Սարգսեանց— 66 ամաց:

Վարձատրեալ է... խաչի պարանոցի վա-
ղիմէրի լինելու:

Մարտիրոս Յօհանեան Բաբայեանց— 69
ամաց:

Վարձատրեալ է... խաչի պարանոցի վա-
ղիմէրի լինելու:

Կովկոյ Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյ Ներ-
սէս քահանայ Տէր-Գրիգորեան Տէր-Ներսէ-
սեանց— 82 ամաց:

Վարձատրեալ է... խաչի պարանոցի վա-
ղիմէրի լինելու:

Դանիէլ քահանայ Տէր-Զաքարեան Բէգի-
ջանեանց— 61 ամաց:

Վարձատրեալ է... խաչի պարանոցի
վաղիմէրի լինելու:*)

Յուցակ ծառայութեանց սրբազնագործ
պաշտօնէից Սղնախայ և մերձակայ գիւ-
ղօրէից, Թէլաւու և դիւղօրէից նորա և
Գօրոյ՝ նահանգաւ հանդերձ.

Սղնախ Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ Պօղոս
աւագ քահանայ Տէր-Ստեփանեան— 80 ա-
մաց:

Համաձայն Հրովարտակի Նորին Կայսե-
րական Մեծութեան վասն յաջողութեան պա-
տենաւմին, որ ի 1812 ամի ընդ գաղղիացիս,
ընկալեալ է զպղնձեայ խաչ պարանոցի
վաղիմէրեան լինելու:

Գէորգ քահանայ Երաւեան— 84 ամաց:

Համաձայն Հրովարտակի... ընկալեալ է
պղնձեայ խաչ պարանոցի:

Մարտիրոս քահանայ Տէր-Ստեփանեան—
59 ամաց:

Համաձայն Հրովարտակի... ընկալեալ է
պղնձեայ խաչ պարանոցի վաղիմէրեան
լինելու:

Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ Սղնախայ Աւետիս
աւագ քահանայ Տէր-Բարսեղեան Խերով-
եանց— 59 ամաց:

Համաձայն Հրովարտակի... ընկալեալ է
պղնձեայ խաչ պարանոցի վաղիմէրեան
լինելու:

Ի Նասոմխար գեղջ Աւետիս քահանայ
Յարութիւնեան— 67 ամաց:

Համաձայն Հրովարտակի... ընկալեալ է
խաչ պարանոցի վաղիմէրեան լինելու:

Վելիսցիխու Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ
Յարութիւն քահանայ Ղազարեանց— 67 ա-
մաց:

Համաձայն Հրովարտակի... ընկալեալ է
խաչ պարանոցի վաղիմէրեան լինելու:

Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ Մովսէստուն
գեղջ Տէր-Սարգիս քահանայ Մկրտումեանց
— 73 ամաց:

Համաձայն Հրովարտակի... ընկալեալ է
զպղնձեայ խաչ պարանոցի վաղիմէրեան
լինելու:

Քանդայ գեղջ Հրեշտակապետ եկեղեց-
ւոյ Առաքել քահանայ Յակոբեանց— 69 ա-
մաց:

Համաձայն Հրովարտակի... ընկալեալ է
զպղնձեայ խաչ պարանոցի վաղիմէրեան
լինելու:

Ի վիճակին Թելաւու Բաղդասար աւագ
քահանայ Տէր-Սարգսեան Տէր-Բաղդա-
սարեանց— Ս. Գէորգ մայր եկեղեցւոյ Թե-
ւաւու:

Համաձայն Հրովարտակի... ընկալեալ է
զպղնձեայ խաչ պարանոցի վաղիմէրեան
լինելու:

Թաղէոս աւագ քահանայ Տէր-Սահակեանց
Ս. Աստուածածնի մայր եկեղեցւոյ Գօրոյ—
58 ամաց:

Համաձայն Հրովարտակի... ընկալեալ է
զպղնձեայ խաչ պարանոցի վաղիմէրեան
լինելու:

Մովսէս աւագ քահանայ Տէր-Բարսեղ-
եան Տէր-Բարսեղեանց— Ս. Ստեփանոս
հնաշէն եկեղեցւոյ Գօրոյ— 63 ամաց:

Համաձայն Հրովարտակի... ընկալեալ է

*) ՀՍՍՌ Պետական կենտրոնական արխիւ, ֆոնդ
№ 53, գործ № 2, էջ 73—150.

դպրոցական խաչ պարանոցի վրադիմիքեան լենթիւ:

Յարութիւն քահանայ Աբրահամեան Ան-
տօնեանց— ի Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյ
Յիսեթալու— 71 ամաց:

Համաձայն... խաչ պարանոցի վրադի-
միքեան լենթիւ:

Գրիգոր քահանայ Տէր-Աբրահամեան Զա-
նեանց— ի Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյ Ղա-
րախաշու— 67 ամաց:

Համաձայն Հրովարտակի.... ընկալեալ է
դպրոցական խաչ պարանոցի վրադիմիքեան
լենթիւ:

Տէր-Մովսէս Յարութիւնեան ի ստրկական
ցեղէ, ծնուած 1749 թ., ընկալեալ է ի կայ-
սերէ զմի սեաւ խաչ լենթիւ:

Նահապետ քահանայ Տէր-Ղազարեան—
ի ցեղէ քահանայական, ծն. 1754 թ., 80
ամաց. ընկալեալ է ի 1812 ամի ի կայսերէ
զմի սեաւ խաչ լենթիւ:

... և այլն*)

Հետագայում 1812 թվի հայրենական պա-

*) ՀՍՍՌ Պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոն
№ 53, գործ № 167, էջ 1—34:

տերազմից հետո հայ-ռուսական բարեկա-
մական հարաբերութիւնները է՛լ ամփոփ սեր-
տացան: Հայ ժողովուրդը անպերապա՝ կեր-
պով իր բախոշ կապից ուստ մեծ ժողովրդի
բախտի հետ: Ռուս ժողովրդի հանդեպ հայ
ժողովրդի տածած համակրանքը փայլուն
կերպով արդարացւած ենք գտնում հայ
գրականութեան մեծ ուսմիրա խաչատուր
Աբովյանի անմահ «Վերք Հայաստանի» վի-
պի հետեյալ տեղերում.—

«Օրհնվի է՛ն սհաթը, որ ոսի օրհնած ոտը
Հայոց լիս աշխարհը մտաւ ու ղզլբաշի անի-
ծած չար շունչը մեր երկրիցը հալածեց: Քա-
նի որ մեր բերնումը շունչ կա, պետք է դի-
շեր ցերեկ մէր քաշած օրերը մտքներս բե-
րենք ու ոսի երեսը տեսնելիս՝ երեսներիս
խաչ հանենք, Աստուծոն փառք տանք, որ
մեր աղոթքը լսեց, մեզ ուս թաղամորի հզոր
ատուածահաստատ ձեռի տալը բերեց»:

Հանրահայտ է, որ հայ ժողովրդի դարա-
վոր իղձերն ու բաղձանքները իրականացան
միայն ու միայն ուստ մեծ ժողովրդի եղբայ-
րական աջակցութեան շնորհիվ՝ Հոկտեմբեր-
յան մեծ ռեոլուցիայի կենսաշող արեւի ներ-
քո:

